

4. IN MEMORIAM

Dances with Wolves: про Джеймса Мейса	179
Кінець однієї епохи	186
П'ять пісень про Лишегу	195
Сашко	209
Без Богдана	213

Передмова

Перепробувавши в житті кільканадцять професій, зокрема й літературних, я дійшов запізненого висновку, що моїм основним, найпевнішим, найбільш «сродним», як сказав би Сковорода, жанром є есей. Це підтверджують і ті друзі, смакам яких я найбільше довіряю, натякаючи, що варт було б зосередитися саме на цьому жанрі й залишити в спокої всі інші – як я це, зрештою, вже давно зробив і з прозою, і з поезією. (Втім, чесніше, мабуть, було б сказати, що це вони зробили зі мною).

Але я й далі не можу відмовитися від публіцистики, яку вважаю, патетично кажучи, способом свого громадянського існування. І не можу відмовитися від суто академічних текстів, оскільки це від певного часу мій фах, та й, правду кажучи, досить приємна інтелектуальна розвага – на кшталт розв'язування кросвордів, складання пазла чи розпізнавання знаків на стінах лабіринту. Есей під цим оглядом куди ближчий до прози чи навіть поезії, бо не пишеться на замовлення, не планується раціонально і не обходиться зазвичай без імпровізації та натхнення.

Я маю на увазі справжній есей, той, що виводиться від його прапредка Мішеля Монтеня, а не пізніші химерні модифікації, особливо англосаксонські, серед яких під назву есей потрапляють навіть домашні завдання школярів. Насправді добрий есей, як вірш, має тезу, антитезу і синтез (в ідеалі – катарсисний) і водночас, як роман, має власний сюжет, інтригу (інтелектуальну) і головного героя, яким є певна ідея, теза, що зазнає різних життєвих чи мисленнєвих випробувань, перевіряється з різних боків і в різних аспектах, і в підсумку все одно залишається відкритою й неостаточною. Есей (в ідеалі) – це чисте мистецтво, гра розуму, змагання ідей та інтерпретацій. Його мета – не довести ту чи ту істину, не утвердити нас у якомусь чіткому переконанні, а радше запропонувати модель постійного сумніву й пошуку, поглиблення власних уявлень про світ і про себе в ньому. В цьому сенсі есей завжди трохи іронічний, і так само (само)іронічним зобов'язаний бути автор. Щоразу, говорячи «так», він готовий почути «але». А якщо й не почути, то промовити це «але» самому.

Так мені уявляється ідеальний есей, якого хотілося б написати, проте рідко (якщо взагалі коли-небудь) вдається. Насправді мені важко уникнути публіцистики, бо саме наше життя настільки насичене важкою матерією, що неминуче перетворює кожного гомо люденса в гомо політикуса. І так само не завжди вдається вберегти легку тканину есею від важких академічних вкраплень та викладок, хоч я й розумію, що це – своєрідні *shortcuts*, підміна образного освоєння матеріалу суто наративним. Та все ж сподіваюся, що більшість текстів цієї книжки будуть прочитані з цікавістю, а декотрі, може, навіть з приємністю – як вірш, як роман, як публіцистична стаття чи наукова праця.

Більшість із них були надруковані у періодиці, найчастіше – англійською й українською, деколи польською та німецькою, а подеколи – і таким екзотичними мовами, як фарсі, турецька

і каталонська. Так чи так, усі українські версії я підготував з надією на синергійний ефект зібраних під однією обкладинкою дослідів. Я назвав їх «Лексиконом націоналіста...», хоч, певно, так само міг би назвати й «Лексиконом космополіта...». Обидві назви однаково іронічні й обидві лише частково висловлюють моє ставлення до певних базових цінностей і понять, до підставового «лексикону», яким тою чи тою мірою послуговуються обидва не чужі мені дискурси.

І насамкінець хотів би подякувати кільком інституціям, завдяки яким мені особливо гарно писалося, – Фундації Больяско, Будинкові Дори Маар, резиденції *Villa Sträuli* та Балтійському центрові для письменників і перекладачів на Готланді.

Майдан 2.0

1.

23 листопада [2013] я летів до Вільнюса на конференцію, заплановану як своєрідний пролог до наступного підписання Угоди про Асоціацію між Україною та Євросоюзом. Плани трохи змінилися, тобто було вже відомо, що український уряд відмовився від підписання і що ані експрезидент Вітаутас Адамкус, ані його колега Александр Квасневський не з'являться на вступній «президентській» панелі разом із Віктором Ющенком. «Вибиралися на весілля, а потрапили на похорон», – сумно пожартував колега, якого я здибав у літаку.

Вранці, однак, я зустрів у готелі Адама Міхніка, який почув уже про масові протести студентів на київському Майдані і не міг стримати свого захвату: «Але ті українці! – вигукував ентузіастично. – Повільно запрягають, але як швидко їдуть!..»

«Та ні, – заперечив я, пам'ятаючи і про якість українських доріг, і про всілякі інші місцеві обставини. – Їдуть вони теж повільно».

Про похорон замість весілля я вирішив наразі не говорити.

2.

Для багатьох іноземців, та й українських політиків – і привладних, і опозиційних – цьогорічний Майдан виглядає як копія попереднього, з 2004 року. Ті самі місце й час, багатотисячні юрби, намети і сніг, сцена з промовцями. От тільки прапори

тепер іншого кольору й атмосфера далеко не та, що була дев'ять років тому – розкута, вільна, майже карнавальна.

Атмосферу неможливо побачити, її треба відчути. Вона була іншою ще до того, як влада кинула зарізяк із «Беркута» на показове нічне лупцювання протестувальників на Майдані, цинічно спровокувала «криваву наділю» на Банковій і перекинула до столиці внутрішні війська для «зачистки» вулиць від барикад. Атмосфера насильства, агресії й конфронтації почалала формуватися в українській політиці ще за Кучми – досить згадати хоча б його архибрудну президентську кампанію 1999 року. Проте чітка етнізація та регіоналізація політичних конфліктів відбулася допіру у 2002–2004 роках, коли влада почала малювати своїх опонентів «бандерівцями» й «фашистами», намагаючись дискурсивно запакувати їх у суто галицьку нішу і політично маргіналізувати як силу абсолютно чужу й ворожу.

Опозиція відповіла подібним ярликуванням, проте його негативний ефект був не таким деструктивним. Почасти тому, що опозиція мала вкрай обмежений доступ до масмедій, майже повністю контрольованих владою. Крім того, на відміну від влади, чий пропагандистський дискурс спирався на советські, глибоко закорінені у підсвідомості мовні кліше та стеротипи, опозиція рухалася переважно проти домінантної дискурсивної течії, тобто представляла радше контрдискурс. А головне, демонізація супротивника опозицією мала радше соціальний, аніж етнокультурний характер (хоча в етнізованому контексті, втвореному панівним дискурсом, навіть суто соціальні ярлики, як «мафія» чи «бандити», набували ідентичнісного характеру, тим більше, що часто доповнювалися прикметником «донецькі» та вказівкою на маріонеткову залежність політичних противників від Кремля).

Повернення до влади Віктора Януковича та його Партії регіонів загострило ідентичнісні поділи в Україні й радикалізувало

іншувальні дискурси, у яких мовно-культурне та етнорегіональне ярликування відіграє ключову роль. З одного боку, помітно активізувалася діяльність анонімних проплачених блогерів на інтернет-форумах. А з іншого боку, розлита у блогосфері мова ненависті проникала тепер уже й до поважних (начебто) газет, телевізійних студій, депутатських зал та громадських форумів.

На відміну від усіх своїх попередників, які намагалися провадити більш-менш збалансовану політику ідентичності, Віктор Янукович зробив досить виразну ставку на свій регіональний, переважно російськомовний та советофільський, а часто й українофобський електорат. Це відбилося і в контроверсійних кадрових призначеннях, включно з одіозною постаттю міністра освіти Табачника, й у відвертому фаворизуванні православної Церкви Московського патріархату коштом усіх інших українських Церков, і в прийнятті скандального мовного закону, який фактично робить непотрібною українську мову на більшій території України. Фактично від березня 2010 року в Україні відбувається повзуча, проте досить послідовна ресоветизація та русифікація символічного простору, національного нарративу і мовно-культурної самоідентифікації населення.

З погляду короткотермінових, вузькокорпоративних завдань утримання влади в найближчі роки така політика є цілком слушною, оскільки ослаблення української ідентичності означає не тільки ослаблення електоральної бази суперників, а й зміцнення власної – за рахунок плекання звичнішої і зручнішої для свого авторитарного врядування ідентичності гомо советікуса, засадничо антизахідної й антиліберальної, схожої як дві краплі води на ту, що її подібні авторитарні режими плекають у Росії, Білорусі та Придністров'ї. Тому, як прогнозував іще на початку Януковичевого правління американський політолог Олександр Мотиль, «українцям слід очікувати, що наступ на

демократію й українську ідентичність триватиме. Саме тому, що українська мова, культура й ідентичність пов'язуються з демократією і Заходом, а російська мова, культура й ідентичність, на жаль, – з авторитаризмом і советським минулим, Янукович повинен атакувати і демократію, й українську ідентичність з однаковим завзяттям».

Але оскільки процес русифікації/советизації може бути успішним тільки там, де процес формування національної ідентичності ще не завершився, а не там, де вона вже переважно сформована, Януковичеві (а можливо, й кремлівські) політтехнологи знайшли додатковий спосіб ослаблення своїх супротивників і громадянського суспільства загалом. Вони вельми успішно запустили в націонал-демократичне середовище вірус радикального націоналізму, – вірус, який латентно існує скрізь, проте інтенсивно розмножується лише за специфічних умов. Десять років тому, як ми пам'ятаємо, влада використовувала кишенькові «націоналістичні» організації для дискредитації Ющенка і демократичної опозиції загалом. Проте до 2010 року, як пише один із найкомпетентніших дослідників українського політичного радикалізму Вячеслав Лихачов, «ніхто з гравців на політичній арені не мав необхідних ресурсів, зокрема інтелектуальних, для повторення системних кампаній 2002–2004 років». Натомість в останніх чотири-п'ять років [2009–2013] продукування лабораторних гомункулусів було поставлене, можна сказати, на промисловий конвеєр. З одного боку – щедра фінансування і доступ до телебачення, з іншого – дедалі жорсткіший наступ авторитарної влади на громадянське суспільство та відповідна його радикалізація.

«Брутальне насильство влади над суспільством, – пише згаданий Вячеслав Лихачов, – сформувало клімат, у якому такі самі насильницькі дії з боку радикальної опозиції сприймаються значною частиною суспільства як адекватні заходи. Саме

в цьому контексті націонал-радикали з Усеукраїнського об'єднання "Свобода", вибравши шлях політичної боротьби, отримали наприкінці 2012 року небувалу електоральну підтримку і стали однією з трьох основних опозиційних сил... Своїми обурливими діями влада згуртувала настільки різноманітні групи, що навіть найзавзятіші радикали знайшли своє місце в рядах опозиції».

Найнеприємніше у цій політтехнологічній схемі, підсумовує автор, – «штучно створювана у рамках брудних піар-технологій дихотомія, яка спонукає виборця визначатися у порочній системі координат "нацисти проти бандитів". Втомлений бандитизмом влади виборець готовий терпляче поставитися до відвертих неонацистів у рядах опозиції; і навпаки, виборець, збриджений свастикоподібною символікою ультраправих, готовий змиритися з беззаконною владою, вбачаючи в ній єдиний надійний захист від фашистів».

Зайве пояснювати, що така дихотомія не лише аморальна, а й небезпечна. Особливо тепер, коли дедалі очевиднішими є намагання влади повернути мирні протести проти поліційної сваволі і корумпованого режиму у силове русло.

3.

Про відмінності сьогоденного Майдану [2013] від попереднього [2004] написано вже чимало. Найдокладніше їх інвентаризував, здається, Сергій Куделя, відзначивши зокрема дещо іншу якість тодішньої влади й істотно іншу якість тодішньої опозиції.

По-перше, Помаранчева революція була своєрідною кульмінацією затяжної виборчої кампанії та, відповідно, електоральної мобілізації. Опозиція передбачала масштабну фальсифікацію виборів і всебічно готувалася до масових протестів. Тодішній Майдан був незрівнянно краще організований, забезпечений